

Mei 2021

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Weekend van de Begraafplaats: Vol liefde

Rouwmaaltijden   Beaardingsdoosjes

VAN DE VOORZITTER... / LIEFDE: BEGRAAFPLAATSEN ZIJN ER VOL VAN

Het thema van het Weekend van de Begraafplaats is dit jaar 'Vol liefde'. Op begraafplaatsen kan de liefde je ook nauwelijks ontgaan. Het ligt er vol lieve opa's, vrouwen, mama's

en andere familieleden. Omdat ik geen auto rijd, beperkte corona mijn leven zeer, al werd mijn wereld wel veel digitaal. Toch was ik ook in deze tijd bij een aantal bijzondere funeraire projecten betrokken, waarvan enkele op heel verschillende manieren ook met liefde te maken hadden.

Allereerst was daar Abraham Kuiper. Op 8 november vorig jaar was het honderd jaar geleden dat deze staatsman (en veel meer) overleed. De door Kuiper gestichte Vrije Universiteit riep dit studiejaar uit tot Abraham Kuiper-jaar. Een suggestie mijnerzijds om dan ook aandacht te besteden aan zijn graf en begrafenis (op 12 november 1920) bleek in goede aarde te vallen en leidde tot een samenwerking tussen de VU en Terebinth met twee boekjes (zie terebinth.nl) en een bijzondere

bijeenkomst op 12 november als resultaat. Kuiper was zeer geliefd bij zijn achterban – dit leidde ertoe dat van heinde en verre mensen op zijn begrafenis op Oud Eik en Duinen in Den Haag afkwamen. Langs de route stonden dertigduizend mensen en met tienduizend mensen op de begraafplaats was het de grootste begrafenis ooit aldaar. Wat liefde voor een persoon al niet vermag.

Een ander project dat ik samen met een emerituspredikant onderneem, is het in kaart brengen van Bijbelteksten op grafstenen op de Bennekomse begraafplaats.

Het levert een heel gevarieerd beeld op, dat nadere studie en uitwerking verdient. Ieder die er op gelet heeft, zal het opgevalen zijn dat de teksten waaraan gerefereerd wordt, maar zelden voluit op een grafsteen staan vermeld. Meestal moet je het doen met een verwijzing naar de Bijbeltekst. Je moet dus eigenlijk een bijbel bij je hebben. Als je de teksten opzoekt zijn ze – of je nu gelovig bent of niet – vaak de moeite waard om eens bij stil te staan. Sommige van de

teksten die we aantreffen gaan over de liefde. Op een van de grafsteles staat bijvoorbeeld 'Spreuken 3:3'. Als je dat dan opzoekt, vind je: 'Mogen liefde en trouw je nooit verlaten, wind ze om je hals, schrijf ze in je hart.' Denk daar maar eens over na.

Op dezelfde begraafplaats staat overigens ook een stele in de vorm van een hart. Hier spreken liefde en gemis voor zich. Liefde: begraafplaatsen zijn er vol van.

Bert Lever

Liefdevolle stele op de Bennekomse begraafplaats.

VARIA

Bijzettingen en overnachtingen...

Een kopje koffie, een warme maaltijd... We kijken tegenwoordig niet meer op van horeca op een begraafplaats. In *Terebinth* 2015-4 inventariseerde Bartha Hendriksen al elf plekken met zulke faciliteiten, maar dat aantal neemt nog steeds toe. Op een begraafplaats ben je weg van de dagelijkse beslommingen, en dan is even rustig zitten met een drankje of een hapje een mooie overgang tussen de sfeer daar en het gedoe dat erbuiten straks weer wacht. Niet zelden komt het in zo'n café tot waarachtige en troostrijke gesprekken. Ook gasten die niets op een begraafplaats te zoeken hebben, komen er graag.

Boutique hotel

Maar om er ook te overnachten is nieuw. In Amsterdam werd de aula van begraafplaats Vredenhof aan de Haarlemmerweg onlangs verbouwd tot hotel. Aan de voorkant is een serre toegevoegd en een rij hoge leylandcipressen ontnemt het zicht op de grafvelden. Wie nu denkt dat het in 'boutique hotel Westervilla' storm loopt met necrofile toeristen die 's nachts over de graven willen dwalen, heeft het mis. Die zijn er niet. Er logeren meest binnenlandse toeristen die Amsterdam bezoeken, en buurtbewoners komen hier graag gewoon even zitten.

Landelijk

Maar de achterzijde blijft gereserveerd voor begrafenissen, in beheer bij PC Uitvaart. Dat interfereert volgens de manager niet met de gasten.

Integendeel, na een uitvaart praat men op het terras of in de serre graag nog even na. Aan de achterzijde heeft de aula zijn oude uitstraling redelijk behouden. Hij werd gebouwd door architect Abraham Salm, die nauw samenwerkte met Leonard Springer, die de begraafplaats ontwierp. Salm koos voor de vorm van een villa, om aan te sluiten bij het landelijke karakter van dit gebied, waar in 1897 de begraafplaats kwam. Daarin zijn nu zeven hotelkamers ingericht. Voor de begraafplaats is aan de andere kant van het toegangshek een onopvallende, glazen entree neergezet, die het ensemble niet verstoort.

Margriet de Roever

De aula van begraafplaats Vredenhof, met uitgang voor begrafenissen.

Inhoud

'In liefde gedenken wij' luidt de tekst op de stele hiernaast. Dat is de uiteindelijke rechtvaardiging van een graf – geliefden herdenken. Maar óók de rechtvaardiging van het in stand houden van begraafplaatsen en kerkhoven, het behoud van funerair erfgoed. Dat de liefde van toen, voor de doden van toen, niet vergeefs is geweest en dat wij die respecteren. U vindt vele vormen van liefde in dit nummer, variërend van een kerkhof en congregatie met 'Liefde' in de naam, zorg voor rouwenden met spijs en drank tot een min of meer verborgen manier om katholieke doden in gewijde aarde te begraven. Het thema sluit aan bij dat van het Weekend van de Begraafplaats, eind mei. Bij het sluiten van de kopij is het onduidelijk of dat weekend door kan gaan. Misschien dan zonder evenementen, maar in ieder geval met individuele wandelingen. Daarvoor zijn onze dodenackers overigens altijd geopend. Plaatsen van rust en plaatsen van liefde.

En verder

- 2 Van de voorzitter en Varia
- 3 Mens & plek: Barbara Brouwer
- 4 Funeraire wandeling: Zelhem
- 8 Het verdwenen kerkhof De Liefde in Amsterdam
- 11 Sierlijke doosjes met een bijzondere historie
- 14 Fotoreportage: Begraafplaatsen vol liefde
- 16 Eetcultuur bij begrafenissen
- 18 Liefde voor letters
- 20 Boeken
- 21 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 24 Hera-project: de Syrisch-orthodoxe begraafplaats in Glane
- 28 Restauratie begraafplaats Zusters van Liefde te Tilburg
- 28 Uit het veld: Jolanda Jansen-Peters

Bovenzijde stele op Heiderust in Rheden. Foto Bert Pierik
Foto omslag: Begraafplaats Rosendaal te Rozendaal (Gld), moederliefde gesymboliseerd. Beeldengroep op het graf van Pauline Brandts Buys-Hesselink (1851-1910). Zij had met haar echtgenoot Felix Brandts Buys (1847-1917) vier kinderen, die hier zijn weergegeven. Kunstenaar: Louis Vreugd.
Foto Bert Pierik

MENS & PLEK / BARBARA BROUWER, VRIJWILLIG GRAFPOETSER

Barbara op de RK Begraafplaats in Naaldwijk.

De poetser op het kerkhof in Naaldwijk lijkt uit de hemel gevallen: op een dag zat ze er opeens. Dat de grafsteen weer leesbaar is, daar gaat het Barbara Brouwer om. Ze is vier jaar geleden begonnen met het schoonmaken van grafstenen: 'Eerst in Ermelo, bij ons familiegraf. We waren er lang niet geweest en het was leuk om het schoon te maken. Dat ben ik blijven doen. Je ziet meteen resultaat; dat is het mooie. Toen zag ik in de omgeving zoveel stenen staan die echt een beetje verwaarloosd leken en toen bedacht ik: dat kan ik ook wel voor anderen doen. Eerst daar, vervolgens in 's-Gravensande, waar ik woon, en daarna kwam ik hier voorbij met de bus. Ik zag die grafstenen tussen de bomen staan, dus toen ben ik hier gaan kijken.'

De kleuren van de letters vallen hier op: zwart, maar ook rood en blauw. Veel Naaldwijkse familienamen kent ze al: Kester, Vijverberg, Groenewegen, Zwinkels. Hoeveel ze er doet per keer,

varieert: soms een paar, soms een hele rij. Tussendoor signaleert Barbara van alles: onregelmatigheden in de steen, of dat, bijvoorbeeld, 'Van der Klaauw' per ongeluk 'Van der Klauw' is geworden en de steenhouwer geprobeerd heeft zijn fout te verbeteren. Ze wordt niet vaak aangesproken. De mensen laten haar gewoon haar gang gaan. Als ze reageren, dan is het altijd positief.

'Ik doe de kappersopleiding, maar heb veel minder les, en heb nu meer tijd voor het schoonmaken. Ik vind het superleuk om te doen en ik zou het fijn vinden als iemand dat voor mijn graf zou doen.' Ze maakt altijd voor en na een foto: altijd mooi om je progres te kunnen zien. Als je zo lang bezig bent met een steen, vraag je je aan het eind ook af: heb ik nu een verschil gemaakt of niet?'

Korrie Korevaart

‘Eene geheele nieuwe begraafplaats buiten het dorp Zelhem’

Overzicht van het oude gedeelte van de begraafplaats.

Het vriendelijke Zelhem ligt in de Achterhoek op korte afstand van Doetinchem. Het oude kerkhof is sinds 1861 definitief uit het dorpsbeeld verdwenen, rondom de kerk ligt nu een grasveld. Vanaf 1829 werden de overledenen begraven op ‘eene geheele nieuwe begraafplaats buiten het dorp’. In 2012 wilde de gemeente Bronckhorst daar een groot aantal graven ruimen. Dankzij de inzet van de Stichting Oud Zelhem bleef de eeuwige rust van de Zelhemse doden echter gegarandeerd.

De Stichting Oud Zelhem wees op de historische waarde van de graven en de begraafplaats. De gemeente liet daarop twee onderzoeken uitvoeren, een naar de historische waarde en een naar de eigendomsrechten. De uitkomsten onderstreepten het historisch belang van de begraafplaats en aan de eigendomsrechten viel niet te tornen. Het gemeentebestuur ging overstag en het oude deel van de begraafplaats kreeg in 2016 een beschermde status als gemeentelijk monument. Regelmatig is Harry Somsen met andere vrijwilligers van de stichting te vinden op de begraafplaats waar zij de weelderige begroeiing te lijf gaan. ‘Er stonden berken van twee meter hoog. Takken van de coniferen hingen tot op de grond. Die hebben we gesnoeid zodat er weer vrij zicht was. We ontdoen de graven van onkruid en voeren kleine herstelwerkzaamheden uit.’ Dankzij hun inzet ziet de oude begraafplaats er weer uitnodigend uit.

Het oude deel is
een gemeentelijk monument

Begraven in en rond de Lambertikerk

Aan de Markt, waar nu de trotse Lambertikerk staat, stond vroeger een kleine kapel. Hier bekeerde missionaris Ludger rond het jaar 800 de eerste Zelhemmers tot het christendom. Ludger wijdde het kerkje aan Lambertus, bisschop van Maastricht, die in 709 werd vermoord. In de loop der eeuwen werd het kapelletje verbouwd en uitgebreid tot de huidige gotische kerk. In en rond de kerk zijn door de eeuwen heen veel inwoners begraven. Nu bedekken vloertegels de oude zerken in de kerk. Buiten staan nog enkele overgebleven grafsteenfragmenten. Na veel aandringen werd op 8 februari 1828 een commissie benoemd die een plan moest maken voor een begraafplaats buiten de bebouwde kom. Op 14 augustus 1828 nam de gemeenteraad uiteindelijk het besluit: ‘Dat voor rekening van de Burgerlijke gemeente zal worden aangelegd en onderhouden eene geheele nieuwe begraafplaats buiten het dorp Zelhem, en wel ten noorden van hetzelfde, van de bebouwde kom meer dan honderd ellen verwijderd, op een stuk Heideveld van de Zelhemse mark geacquireerd [...], de toegang hebbende van den weg van Zelhem op Ruurlo.’

Vaak staat de naam van de boerderij op de grafstenen vermeld

Klassieke dorpsbegraafplaats

De begraafplaats was zestig are groot, ruim toereikend voor het aantal inwoners. Katholieken werden niet mee-gerekend, zij begroeven hun doden in het nabijgelegen Hengelo (Gld.) en Keijenborg. Rondom de begraafplaats werd een beukenhaag aangelegd met een houten poort. De oorspronkelijke ingang bevond zich aan de oostzijde van het terrein. Er verrees ook een eenvoudig gebouwtje voor het bergen van materiaal. De begraafplaats werd opgesplitst in twee gedeelten, het ene voor eeuwigdurende graven en het andere voor koopgraven.

Na aanleg van de begraafplaats konden eigenaren van een graf op het oude kerkhof een nieuw eigen graf verwerven. Er waren 170 graven beschikbaar, waarvan er 145 werden verkocht. Wie later een graf wilde kopen, betaalde daar twaalf gulden voor. De laatste begrafenis bij de kerk vond plaats op 28 december 1828, waarna op 24 januari 1829 de eerste overledene werd begraven op de nieuwe begraafplaats. De grafsteen is ingemetseld in het poortgebouw en herinnert aan deze gebeurtenis.

Oude gedeelte

Ik ontmoet Harry Somsen op de begraafplaats. Samen lopen we het oude, negentiende-eeuwse terrein op via de sobere ingang aan de Kerkhoflaan. We slaan bij de grote treurbeuk rechtsaf en lopen naar het eind van het middenpad. Hier bevond zich vroeger de ingang. Een voornaam houten hekwerk sierde de entree. De begraafplaats had de opzet van een rechthoek die doorsneden werd door een middenpad. Bij de uitbreiding in 1918

Zandstenen paaltjes met een grafnummer staan op de hoek van ieder graf in het oude gedeelte.

werd de rechthoek in tweeën gedeeld door een nieuw pad dat aansloot op de nieuwe ingang. Het veld aan de rechterzijde van het pad (A) – nu een grasveld met op het oog willekeurig ‘uitgestrooide’ graven – werd als eigen grafruimte aan rechthebbenden toegewezen ter vervanging van hun graf bij de Lambertikerkerk. De graven hadden een oppervlakte van ongeveer 2 bij 5 meter en werden aaneengesloten in gebruik genomen. Het grafveld oogde als de vertrouwde zerkenvloer in de kerk. Op de hoek van ieder graf stond – en staat nog steeds – een zandstenen paaltje met nummer en soms met de naam van de rechthebbende. Het linkerveld was destijds in gebruik voor de overleden dorpsbewoners die een graf voor een bepaalde periode hadden gekocht. Dit gedeelte is geruimd en wordt vanaf circa 1960 hergebruikt.

Op de hoek met het nieuwere pad valt een grote natuurstenen dekplaat boven een grafkelder op (1). Het betreft de ‘Graf Kelder van de familie Wentholt’, destijds aangekocht door jonkheer mr. Evert Jan Wentholt, ontvanger

Plattegrond van Begraafplaats Zelhem

Kerkhoflaan 3
7021 ZW Zelhem

Graven:

- 1 Grafkelder familie Wentholt
- 2 W.Ph.E. Ermeling
- 3 Families Ter Maat en Ermeling
- 4 Notaris Schepers
- 5 Familie Scholten
- 6 Burgemeester J. Gijse Weenink
- 7 Van Heeckeren van Brandsenburg
- 8 Familie Hols
- 9 Armengraven
- 10 Kleine Johan

A = Oude begraafplaats (1829)

B = Rondeel (1918)

C = Nieuwe uitbreiding

D = Nieuwe begraafplaats

E = Islamitische begraafplaats

EG = Entreegebouw

UC = Uitvaartcentrum

der Convoaien en Licenten. Wentholt had tien boerderijen, en voor de pachters ervan had hij aansluitend aan zijn grafkelder tien graven gekocht. Deze graven bleven leeg; zijn merendeels katholieke pachters werden elders begraven. De jonkheer overleed in 1835 in Doetinchem en werd aldaar begraven. In 1865 werd, als enige, een familielid in de kelder bijgezet.

Boerderijnamen

Op het tweede grafveld lopen we naar het graf van W.Ph.E. Ermeling (2), de eerste veearts van het dorp. Het is een liggende zerk op een gemetselde sokkel. Op 3 februari 1846 overleed hij aan de gevolgen van een val van zijn paard.

Het volgende graf dat we tegenkomen is van burgemeester Herman Becking, in 1811 benoemd tot *maire* en later tot eerste burgemeester van Zelhem. Het is een liggende steen met daarop twee in elkaar grijpende slangen die in hun eigen staart bijten. Hierbij een kleine zandstenen nummersteen met daarop 'Nr. 44 H. Becking burgemeester alhier'.

Meer naar rechts lopend zien we de graven van de bekende Zelhemse families Ter Maat en Ermeling (3). Zij trouwden over en weer. Een hardstenen grafmonument met tekstpaneel wordt geflankeerd door hoekkolommetjes en bekroond met een half rond fronton met palmenkransmotief. Daarvoor staat nog een eenvoudiger steen.

Op dit gedeelte zijn om een aantal grafplaatsen hekwerken geplaatst, maar zonder aanduiding van de personen die er begraven liggen. 'Opvallend is dat vaak de naam van de boerderij op de grafstenen staat vermeld', vertelt Harry. 'Dat was vaak nodig omdat families groot waren en dezelfde achternaam droegen. Met deze toevoeging wist je direct wie er bedoeld werd.'

Het hardstenen grafmonument van baron van Heeckeren van Brandsenburg met palmet en beeldhouwd familiewapen.

Het graf uit 1849 van de eerste burgemeester van Zelhem, Herman Becking. De zerk is gedecoreerd met een dubbele ouroboros - de slang die in zijn eigen staart bijt en zo de levenscyclus of de eeuwigheid verbeeldt.

Bij een van die hekwerken trekken de grafstenen van notarisvrouw C.E. Schepers-Sesink Clee en van F.J. Dericks, de huishoudster van de familie, de aandacht (4). De notaris, die als laatste overleed, kreeg een graf zonder deksteen tussen beide vrouwen. Nog iets verderop ligt de grafsteen van molenaar H. Scholten (5). Dat is een molenstein met daarop 'Rustplaats van de familie Scholten'. We gaan nu terug naar het begin van dit grafveld en komen bij het graf van oud-burgemeester J. Gijse Weenink (6). Een graf met een eenvoudige hardstenen silhouetsteen, geplaatst binnen een groot vak met geornamenteerd ijzeren hekwerk.

Aan de andere zijde van dit pad straalt het grafmonument van Constant baron van Heeckeren van Brandsenburg (7). Het rijk uitgevoerde grafmonument bestaat uit een hardstenen gedenkteken met palmet en beeldhouwd familiewapen. Het monument staat binnen een hekwerk met ornamenten op bakstenen voetmuur, waarbinnen nog een grote hardstenen zerk ligt. De baron logeerde liefst dertig jaar (!) in hotel Het Witte Paard.

De uitbreiding van 1918

We verlaten het oude deel van de begraafplaats en lopen de uitbreiding uit 1918 op, het Rondeel (B). Dit is aangelegd in een halfcirkelvormige padenstructuur met als middelpunt een open terrein dat nu gebruikt wordt als strooiveld. Vanuit het centrale deel lopen enkele paden de halve cirkel in. De structuur is formeel van opzet, maar heeft door de gebogen paden, het vele groen en de onverwachte doorkijkjes een landschappelijk karakter. Het merendeel van de zandpaden werd in 2019 ingezaaid met gras. In dit gedeelte komen we (familie)graven tegen van oud-burgemeesters, gefortuneerde boeren en middenstanders en tal van Zelhemse families. Het graf van de familie Hols (8) bestaat uit een eenvoudige silhouetsteen met versiering en daarnaast een gerestaureerde metalen

grafrommel ter nagedachtenis aan hun dochter Everdina Johanna, overleden in 1938, dertig jaar oud. Bij het graf van de familie Zaalmink in het noordoostelijke deel stond tot voor kort een houten grafteken uit 1930 met sterk afgesleten tekst. Dit grafteken is omgevallen en daarvoor in de plaats is een liggende zwarte steen gekomen in de vorm van een boek met de tekst die op de plank stond.

Bij de armengraven vinden we het gerestaureerde houten grafteken voor de kleine Johan Peters.

We lopen langs de heg met daarbuiten een zandweg. Bij een breed pad links aangekomen – tot enkele jaren geleden een achteringang van de begraafplaats – gaan we linksaf. We lopen door tot het einde van dit pad. Aan de rechterzijde is rond 1930 een uitbreiding van de begraafplaats ontwikkeld met een eersteklasgedeelte (C). We komen nu rechts bij een grasveldje met voornamelijk kleine nummerpaaltjes. Hier liggen de armengraven (9) waaronder een gerestaureerd houten grafteken voor de kleine Johan (10).

Toepasselijk siert een molensteen het graf van molenaar H. Scholten.

Als we doorlopen komen we uit bij het in 1970 gerealiseerde entreegebouw (EG). Dit heeft kort dienst gedaan als opbaarruimte. Hier is nauwelijks gebruik van gemaakt, omdat in het nabijgelegen ontmoetingscentrum Dennenlust, dat schuin tegenover het huidige uitvaartcentrum Dennenlust stond (UC), een rouwkamer was.

Nieuwe uitbreidingen

Na de uitbreiding in 1918 is de begraafplaats in de jaren '50 en '70 verder vergroot (D). Achter de derde ingang ligt een prachtige beukenlaan die dit deel van de begraafplaats een bijzonder karakter geeft. Bij de laatste uitbreiding is naast het uitvaartcentrum een vierde ingang aangelegd, die vandaag de dag het meest gebruikt wordt. Op het toegangshek staat in sierlijke letters 'Begraafplaats Zelhem'. Direct na de ingang links, ligt een klein islamitisch grafveld met stenen tafel en wasplaats (E). Zo is de begraafplaats bijna tweehonderd jaar na de ingebruikname nog altijd eigentijds.

Bartho Hendriksen

Met dank aan Harry Somsen, Stichting Oud Zelhem

Een overzicht van het Rondeel, de uitbreiding van 1918.

Het verdwenen kerkhof De Liefde in Amsterdam

De kerk na de verbouwing van 1835, met rechts het kerkhof. Tekening door J.A.M. Rieke

Soms zijn locaties van vroegere begraafplaatsen in het stadsbeeld nog herkenbaar, hoewel ze zijn verdwenen. In Amsterdam begon bijvoorbeeld het Bilderdijkpark als het kerkhof De Liefde. Dat was in 1845 de eerste begraafplaats waar de katholieke inwoners in gewijde grond konden rusten, in een tijd dat daar nog werd begraven in de kerken.

De Liefde, in het landelijke gebied ten westen van de stad, hoorde bij een kerkje van die naam. Hoewel katholieke kerken er toen nog niet herkenbaar uit mochten zien, was de bouw in 1786 een belangrijke stap in de katholieke emancipatie. De kerk was gewijd aan de Heilige Nicolaas, maar omdat er binnen de wallen al een Nicolaaskerk was, heette deze 'Sint Nicolaas buiten de veste'. Dat was een mond vol, en in de wandeling werd het De Liefde, naar een voorstelling van Geloof, Hoop en Liefde in het koor. Van hieruit konden priesters in dit uitgestrekte gebied makkelijker stervenden bereiken, zodat die niet overleden zonder de laatste sacramenten.

Twee katholieke kerkhoven

De reden voor de aanleg van het kerkhof was echter niet om de gelovigen te bedienen, maar een financiële. Daarin was Diemen Amsterdam voorgegaan. Omdat de restauratie van de kerk De Hoop, die in dezelfde tijd als De Liefde buiten de dorpskern aan de trekvaart was herbouwd, veel geld had gekost, moesten de inkomsten uit een begraafplaats uitkomst bieden. Achter de kerk werd daarom in 1827 een kerkhof aangelegd, het nog bestaande Sint Petrus Banden. Ook bij De Liefde waren de kosten van een omvangrijke renovatie, waarbij de kerk in 1835 gotische ramen kreeg, de aanleiding. Steeds meer

Amsterdammers gingen inmiddels naar Diemen, dus een dodenakker in de stad was zeker op zijn plaats, en de afgelegen locatie van De Liefde was daarvoor uitstekend geschikt.

In januari 1843 vroeg de pastoor een vergunning aan, een jaar later kwam die af, en op 25 augustus 1845 werd het kerkhof gewijd. De bisschop voor de noordelijke Nederlanden, baron C.L. de Wijckerslooth, kwam er speciaal voor naar Amsterdam; de plechtige mis met koor en orkest stond onder leiding van de toonaangevende musicus J.B. van Bree. 'Moge de aanlegging van dit nieuwe kerkhof, buiten de wallen onzer stad, en ten dienste der stedelingen, spoedig door nog andere worden opgevolgd, opdat de uitdamping der in de kerken begraven lijken niet langer die gebouwen en de straten der stad verpesten', besloot het *Algemeen Handelsblad* zijn verslag. De kerk werd toen mede gewijd aan de heilige Barbara, de patrones van een goede dood.

Bij het graf van...

Van de inwoners die op De Liefde werden begraven, moet allereerst pastoor A.H. Telders († 1855) worden genoemd, die het initiatief voor het kerkhof nam. En ook pater C.B. de Kruyf († 1874), die honderden vrijwilligers wierf om in 1870 tegen de legers van Garibaldi te vechten teneinde Rome voor de paus te behouden. Talrijke 'oud-krijgers

Pater De Kruyf wierf honderden vrijwilligers om voor de paus te vechten

van de Heilige Stoel' bewezen hem de laatste eer, het pauselijk wapen stond op zijn katafalk en er werd een mis van Mozart uitgevoerd. Voor buitenlandse diplomaten was het ook handig dat de stad een katholiek kerkhof had. De consul-generaal van Sardinië, P.D. Arata, kreeg hier in 1854 een graf. Evenals zijn landgenoot Pietro Boccomini in 1860; in de lijkstoet van deze toneelspeler liepen zelfs vrouwen mee, in plechtige rouwgewaden, wat hier toen nog niet gebruikelijk was.

In 1847 vervulde de dood van de geliefde dokter C. J. van Cooth 'half Amsterdam met oprechte droefheid'. Ook hij kreeg een graf op De Liefde. Bij zijn graf zong het kerkkoor de psalm 'De profundis', op muziek van P.J. von Lindpaintner, een gewild muziekstuk bij begrafenissen. De geleerde medicus had zich al voor hij afstudeerde verdienstelijk gemaakt bij de eerste cholera-epidemie in 1832, maar maakte de volgende in 1848 net niet mee. Slachtoffers mochten toen maar op enkele plekken, en niet in de kerk, worden begraven, maar dankzij de afgelegen locatie golden er voor De Liefde geen restricties.

Soms werd speciaal voor een uitvaart muziek gecomponeerd. Voor J.B. van Bree maakte J.M. Coenen in 1857 een nocturne en schreef J.P. Heije een treurzang, op muziek gezet door J.J. Viotta. Die treurzang klonk twee jaar

Het kerkhof 'De Liefde' na de vorige eeuwswisseling. De verwaarlozing zette geleidelijk in.

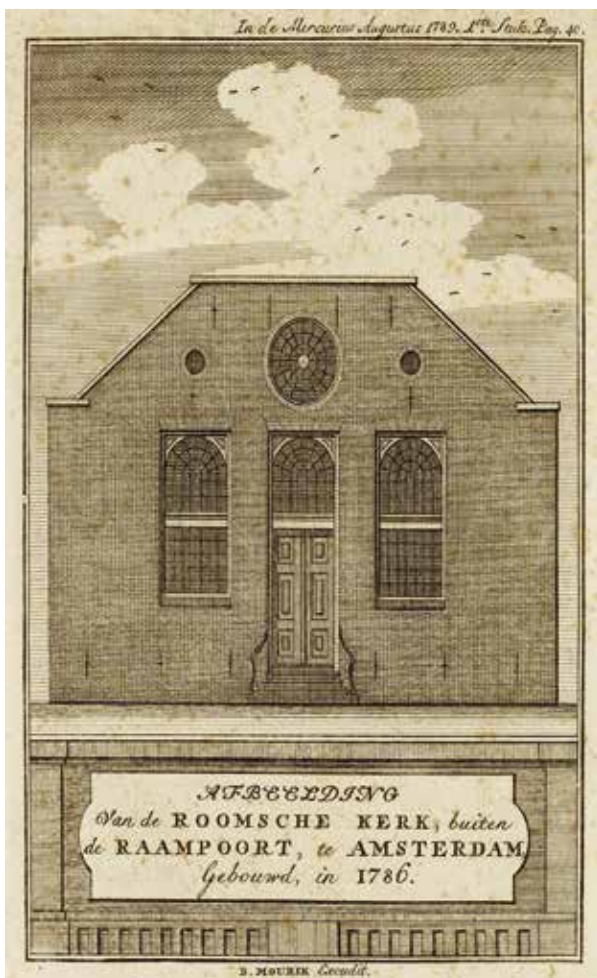
later opnieuw bij het graf van Viotta zelf, terwijl in de kerk diens 'Requiem' was gezongen. W. Smits († 1869) werd eveneens geëerd met een eigen compositie, 'In 't Bosch', uitgevoerd door Amstels Mannenkoor. Smits is het bekendst van zijn liedboekjes ('Klein vogelijntje op groene tak'). Ook werd een lied van Richard Hol ten gehore gebracht. Hol, Johannes Verhulst, Gustav Heinze en Coenen droegen de slippers van het lijkkleed. Bij de uitvaart van de organist van de kerk, J.A. Sieverding, klonk in 1864 diens cantate 'Laudate dominus'.

En laten we de onfortuinlijke eau-de-cologne-fabrikant J.J. Boldoot niet vergeten, die in 1876 na een val van zijn paard urenlang in het bos bleef liggen, tot zijn blaffende honden de aandacht trokken. Of een jaar later veteraan Hubertus Sonjée, die met Napoleon bij de Berezina vocht, maar in 1815 bij Waterloo tégen de keizer streed. En wie kent niet het Rembrandtstandbeeld op het Rembrandtplein en dat van Vondel in het Vondelpark? De lijkstoet van de maker ervan, beeldhouwer Louis Royer, maakte in 1868 vanuit kunstenaarssociëteit Arti et Amicitia een omweg langs diens creaties.

Van pad naar straat

Om de begraafplaats te bereiken was het ploeteren over bochtige polderpaden, maar dat verbeterde toen op de plaats van het buiten Rozenburg een apart pad werd aangelegd. Dat werd overbodig toen in 1878 voor de deur de Bilderdijkstraat kwam. Het gebied werd toen in rap tempo volgebouwd en De Liefde werd een enorm grote parochie. Huwelijken, eerste communiegangers, kerkdiensten en uitvaarten liepen elkaar voortdurend in de weg. Ook waren er vaker niet-katholieken bij uitvaartdiensten, wat voor een gewone kerk storend werd gevonden. Een nieuwe kerk bracht uitkomst. Die werd in 1886 gebouwd op de plaats van het pad door de beroemdste parochiaan, Pierre Cuypers, waarna de oude kerk speciaal voor begrafenissen werd bestemd.

Het kerkhof was toen al bijna vol. Zes jaar later opende een nieuwe dodenakker aan de Spaarndammerdijk de hekken, Sint Barbara. In 1912 werd de grond daarna overgedragen aan de gemeente, onder voorwaarde dat

Afbeelding van de 'Roomsche kerk, buiten de Raampoort', uit de Mercurius van augustus 1789.

die niet werd doorverkocht. De algemene graven waren toen al geruimd en de kerk werd gesloopt. Er zijn stofelijke resten van kinderen uit het weeshuis overgebracht naar de universiteit voor onderzoek, mogelijk op verzoek van Eugène Dubois, die begon als lector in de anatomie. Zijn carrière nam echter een ander wending – hij zou als paleontoloog op Java een vroege mensensoort ontdekken – en het botmateriaal werd pas in onze tijd geanalyseerd. Dat onthulde veel over voeding en gezondheid. Het tv-programma ‘De kennis van nu’ wijdde er in 2016 een uitzending aan, onder de veelzeggende titel *Scheurbuik in het Maagdenhuis*.

Het neogotische baarhuisje aan de Hugo de Grootgracht.
Foto Martin Alberts

Melati van Java en Alberdingk Thijm

Tot 1937 werd nog bijgezet in eigen graven. De vooruitstrevende schrijfster Marie Sloot werd in 1927 begraven. Zij was opgegroeid in Nederlands-Indië en publiceerde onder het pseudoniem Melati van Java. Haar boeken, ‘goede en gezonde lectuur’, waren zeer populair en werden ook vertaald. Haar dood sloot ‘een tijdperk in de storm- en drangperiode onzer emancipatie’ af. Sloot was een van de eerste vrouwen die lid werd van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Haar graf verdween toen het kerkhof in 1962 helemaal werd geruimd. Dat

Commotie over het totaal overwoekerde graf van J.A. Alberdingk Thijm

lag er toen geheel verwaarloosd bij. Groot was de commotie geweest toen in 1950 een voorbijganger het totaal overwoekerde graf ontdekte van J.A. Alberdingk Thijm († 1889). Zelden waren bij een uitvaart zoveel mensen aanwezig geweest als bij deze onbetwiste voorman van de katholieke emancipatie, zelfs de burgemeester stond aan zijn graf. Hij werd herbegraven op Sint Barbara, waarnaar ook enkele familiegraven en alle priesters waren overgebracht. De monumenten voor Telders, Cooth, Van Bree en Viotta verdwenen, maar Van Bree kreeg een nieuw gedenkteken op De Nieuwe Ooster van Atze Haytsma. Bij de onthulling in 1958 speelden leden van het Concertgebouworkest twee composities van zijn hand.

Wat nog rest

Buiten de plek van het kerkhof is er bijna niets meer van over. De merkwaardige kerk van Cuypers, hoog en smal als het pad waarop het stond (en zonder transept), is alweer afgebroken. In het wooncomplex dat hier verrees kwam een nieuwe kerkruinte. Alleen het neogotische baarhuisje aan de Hugo de Grootgracht bleef staan. Dat is na honderd jaar eenzaamheid nu getransformeerd tot een vrolijk parkcafé.

Margriet de Roever

Foto's Stadsarchief Amsterdam, tenzij anders vermeld

C.P.M. Holtkamp, *De Statie 'De Liefde' buiten de Raampoort* (Amsterdam 1934).

G.J. en H.J.C. Bernard (samenstellers), *Tweehonderd jaar statie 'De Liefde' 1784-1984* (Amsterdam 1984).

Stadsarchief Amsterdam, archief van De Liefde, toegangsnummer 443.

Het voormalige baarhuisje, omgetoverd tot parkcafé. De voorzijde is opgebroken en aan de parkkant is een serre aangebouwd. Foto café Druis

Sierlijke doosjes met een bijzondere historie

Uit de zeventiende eeuw zijn enkele bijzondere doosjes bewaard gebleven die de naam 'beaardingsdoosje' of 'beaardingskistje' hebben gekregen. Wat waren dat eigenlijk voor doosjes en door wie werden ze gebruikt?

Om iets meer te begrijpen van de cultuurhistorische waarde van deze beaardingsdoosjes moeten we terug naar de tijd van de reformatie. Toen de noordelijke provincies van de Nederlanden zich hadden losgemaakt van de Spaanse overheersing en verdergingen als de Republiek der Verenigde Nederlanden werd de gereformeerde richting aangewezen als de 'publieke kerk'. Anders dan in de omringende landen werd er geen staatsgodsdienst opgelegd, maar werd besloten tot het recht op vrijheid van geweten. Dit betekende dat er formeel geen vervolging kon plaatsvinden op basis van geloof, maar er was maar één godsdienst die openlijk beleden mocht worden en dat was de gereformeerde protestantse richting. In de praktijk bleek deze laatste bepaling grote gevolgen te hebben voor de traditionele rouwpraktijk.

Uitvaartrituelen vóór de reformatie

De voor-reformatorische (dus katholieke) uitvaart had als belangrijk kenmerk dat het een gemeenschappelijke, publieke uiting was van een rouwtraditie. Die had als doel de overgang van het sterfelijke, aardse leven naar een onsterfelijk leven in het hiernamaals zo goed mogelijk te begeleiden. Hierbij speelden gezamenlijk gebed en rituelen een belangrijke rol. Dit begon al aan het doodsbed, waar het lichaam van de overledene in aanwezigheid van de nabestaanden door een geestelijke werd gezegend en daarna in een met een baarkleed afgedekte kist in processie naar de parochiekerk werd gebracht. In de rouwstoet werd gezongen en gebeden en veelal luidde de doodsklok gedurende de tocht. In de parochiekerk werd de kist bij het altaar opgesteld voor de dodenmis. Na deze mis, waarvoor alle gelovigen waren uitgenodigd, werd de kist met het lichaam naar het openliggende graf in de kerkvloer of op het kerkhof gebracht. Het graf werd door de priester gezegend, waarna de kist werd neergelaten en de omstanders elk nog wat wijwater op de kist sprenkelden.

Ontwilde graven

Bij de toekenning van de parochiekerken aan de protestantse kerkbesturen was ook het beheer van de graven in de kerken en op de kerkhoven overgedragen. Zij besloten het begraven over te laten aan doodgravers. Begraven werd hiermee een wereldlijke aangelegenheid waar de kerk in godsdienstige zin geen bemoeienis meer mee had. De kerken waren ontdaan van de altaren en heiligenbeelden, wat de context van de graven in de kerken en kerkhoven ingrijpend veranderde. Velen voelden dit als een ontwij-

ding van de oude rustplaatsen. Dat de emoties hierover hoog konden oplopen, blijkt uit een anekdote over de Amsterdamse begijnenmeesteres Cornelia Arents. Toen de eigen kerk aan het Begijnhof aan de Engelse protestantse gemeente werd toegekend, wilde zij niet in deze ontheiligde kerk begraven worden, maar bij 'het breje kerkpad bij de geut'. Na haar dood in 1654 werd ze aanvankelijk toch in deze kerk begraven, maar na een half jaar werd ze herbegraven tegen de buitenzijde van de kerkmuur.

Private rituelen

Nu het niet langer mogelijk was, de doden met de daarbij behorende religieuze handelingen te begraven – ook protestanten mochten niet bidden of preken bij het graf – werd begraven een beperkte, neutrale ceremonie. Uit de vele klachten die zijn opgetekend, blijkt dat een dergelijke kale begrafenis onchristelijk en respectloos werd gevonden. Katholieken vonden dit verlies aan betekenisverlening onacceptabel. Zij gingen op zoek naar mogelijkheden om de rituelen en gebeden toch te kunnen uitvoeren. De enige plaats die bij de nieuwe wetgeving hiervoor was overgebleven, was de privéruimte. Concreet betekende dit, dat alle rituelen bij het dode lichaam dus in het sterfhuis of hooguit in een huiskapel moesten plaatsvinden.

Alle begrafenisrituelen vonden voortaan plaats in het sterfhuis

Na de bewindswisseling hadden de overgebleven katholieken zich zo goed en zo kwaad als mogelijk weten te organiseren en hielden ze samenkomsten in huizen van kapitaalkrachtige families. Hierbij werden priesters vaak voor kortere of langere tijd als gast in de familie opgenomen. Deze informele vergaderplaatsen waren uitgegroeid tot kleine schuilkkerken, waartegen het plaatselijke gezag aanvankelijk optrad met invallen en inbeslagname van de goederen, waarbij hoge boetes werden opgelegd. Halver-

Beaardingsdoosje bekleed met beige zijde, fluwelen band en gouddraad. Anoniem, 17de eeuw. L 12,2 x b 6,6 x h 5,7cm. Museum Catharijnenconvent Utrecht, OKM t102. Foto Ruben de Heer

Zilveren beaardingsdoosje in de vorm van een doods-kist met roef. Anoniem, z.j. (17de-18de eeuw). L 9,3 x b 5 x h 5 cm.

Op de zij-kanten inscripties: 'O Mensch die hier Staet en Siet op mij / denckt dat ick eens Waer als gij' en 'En gij Worden Sult als ick / Mischin nog desen Oogenblick'.

Naast de gebruikelijke vanitas-attributen, schedel, zandloper en kaarsen, is hier ook tweemaal de Dood afgebeeld als skelet.

Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH m5793.

Foto's Ruben de Heer

wege de zeventiende eeuw namen deze vervolgingen af en ontstond in sommige plaatsen een gedoogbeleid. Hier-voor betaalden de katholieken een vergoeding aan het lokale bestuur, de zogenaamde recognitiegelden. Achter woongevels ontstonden nu complete kerken waarin alle voorzieningen voor de katholieke eredienst aanwezig waren, maar begraven was in deze kerken onmogelijk. Sterker nog, alles wijst erop dat gedurende de gehele zeventiende eeuw het zelfs niet mogelijk was hier een dodenmis in aanwezigheid van het dode lichaam te houden.

Verkorte uitvaartliturgie

De organisatie van de katholieken had ondersteuning gekregen vanuit Rome. De Republiek werd formeel tot mis-siegebied verklaard en een apostolisch vicaris aangesteld om in de zogenoemde Hollandse Zending de katholieken te helpen met hun wederopbouw. In 1622 werd speciaal voor de Nederlandse situatie een 'Orde voor een minder plechtig uitvaartritueel' opgesteld. Deze bestond uit een sterk verkorte liturgie met een priester aan het doodsbed, waar familie en andere betrokkenen bij aanwezig konden

Een miniatuurdoodskistje voorzien van een bijpassend schepje

zijn. Opvallend is, dat in deze liturgie de zegening van het graf door de priester was blijven bestaan. Kennelijk was de orde geschreven vanuit de verwachting dat er binnen afzienbare tijd weer ruimte zou komen voor religieuze handelingen bij het graf. Toen de situatie echter onverminderd voortduurde, werd er een alternatief gevonden in een *rituele beaarding* om de ontwijding van het graf te compenseren.

Het boek *Misse* uit 1651, geschreven door de Amsterdamse priester-theoloog Andreas van der Kruyssen, levert hiervoor een belangrijke bron. Dit misboek verscheen precies in de periode waaruit enkele zilveren beaardingskistjes dateren. In dit standaardwerk, dat vele malen werd herdrukt en tot halverwege de negentiende eeuw bij priesters in gebruik was, werd de beperkte dodenliturgie uit 1622 grotendeels overgenomen. De tekst geeft precieze aanwijzingen voor de opstelling rondom de kist met het lichaam. Een kruisbeeld is op de kist geplaatst, aan weerszijden brandt een kaars. Bij de benodigde materialen worden verder 'Wy-water, Wierooock en *Aerde*' genoemd. De aarde wordt in volgorde gebruikt aan het slot van de ceremonie. De priester dan 'werpt driemaal wat aerde in de Kist', onder het uitspreken van een Latijnse tekst. Deze handeling kwam ook voor in de eerdere liturgie, maar met het verschil dat daar de aarde pas na de zegening van het (kerk)graf op de kist in het graf werd geworpen. Het ritueel met de aarde is dus verplaatst in tijd en ruimte: voorafgaand aan de gang naar het kerkgraf of het

Eikenhouten doodskistje, met plat afneembaar deksel en koperen schroeven, mogelijk gebruikt als beaardingsdoosje, 19de eeuw. L 13,8 x b 8,6 x h 6,8cm. Museum Catharijneconvent Utrecht, OKM v105

kerkhof vindt het nu plaats in de private situatie rondom de open kist, wat in de meeste gevallen het sterfhuis zal zijn geweest.

Rituele beaarding

Voor deze rituele beaarding moest de priester dus naast wierook en wijwater nu ook aarde meebrengen. Deze aarde zal gewijd zijn geweest. Hiervoor kunnen verschillende varianten van kleine doosjes zijn gebruikt, die beaardingsdoosje zijn gaan heten. In de inventarislijsten van de huiskerken zijn ze niet als zodanig vermeld, waardoor het moeilijk is uit te zoeken op welke schaal deze speciale doosjes zijn gebruikt en hoe ze er hebben uitgezien. Mogelijk speelt hierbij een rol dat ze tot het privébezit van de priester behoorden.

Sommige priesters of huiskerken hebben een kostbaar, zilveren beaardingsdoosje gebruikt, gemaakt in de vorm van een miniatuurdoodskistje en voorzien van een bijpassend schepje voor de aarde. Hiervan zijn slechts enkele exemplaren bewaard gebleven. Opvallend is dat deze zilveren kistjes sterk op elkaar lijken en in bijna alle gevallen afkomstig zijn van bekende zilvermeden uit Haarlem in de periode 1650-1660.

De priester 'werpt driemaal wat aerde in de Kist'

In Museum Catharijneconvent wordt eveneens een zilveren beaardingskistje bewaard, merkwaardig genoeg zonder jaarletter of merkteken en dus niet met zekerheid te dateren. Het heeft aan weerszijden inscripties en is uitbundig gegraveerd met vanitas-vertebeeldingen, met naast de meer gebruikelijke doodssymbolen zandloper en schedel zelfs prominent de Dood erop afgebeeld als skelet met zeis. Naast de zilveren beaardingskistjes is nog een aantal andere doosjes van minder kostbaar materiaal, maar met vergelijkbare vorm, symboliek en maten te herkennen als rituele beaardingsdoosjes.

Het kleine aantal bewaard gebleven doosjes maakt het lastig een conclusie te trekken over hoe wijdverbreid het gebruik ervan bij de rituele beaarding is geweest. De oververtegenwoordiging van Haarlemse beaardingsdoosjes wordt misschien veroorzaakt door de rijkdom van de omringende grote steden, waar men zich zilveren beaardingsdoosjes kon veroorloven, terwijl men elders misschien onaanzienlijke doosjes, bakjes of zakjes gebruikte die niet als zodanig bewaard zijn gebleven. In de buurlanden die eveneens waren overgegaan op het protestantisme (Engeland en grote delen van het Duitstalige gebied), lijkt een rituele beaarding met beaardingsdoosjes niet te zijn voorgekomen. Daarmee werd het beaardingsdoosje een typisch Nederlands rouwobject dat symbool staat voor de behoefte om in de Republiek in gewijde aarde begraven te worden.

Caroline J. Mudde

9 - 10 - 1919   23 - 4 - 2012

Begraafplaatsen – vol liefde

Geen schrijnender plek soms dan een dodenakker, waar verdriet om de verloren beminnden gestold is in monumenten. Deze reportage toont het intense verdriet om gestorven kinderen (pagina 14 linksboven: Orthen Den Bosch, pagina 15 linksonder: RK begraafplaats Joppe) en om betreurde geliefden. Die worden zowel realistisch als meer abstract verbeeld (pagina 14, rechts: Heiderust Rheden en daaronder Tollensstraat Zandvoort; deze pagina rechtsonder: Kranenburg Zwolle). Liefde ook gesymboliseerd door duiven (links Gemeentelijke begraafplaats Ds. Smitslaan Nieuwleusen; rechts Rustoord Nijmegen) en uitgeschreven in woorden. De oudere stenen duiden op berusting: 'Rust zacht lieve dooden', 'Rustplaats van mijne geliefde'. De modernere teksten benadrukken de band die over de dood heen blijft bestaan: 'In liefde verbonden', 'Voor altijd verbonden' en naar Hans Andreus 'Vertel het aan de bomen hoeveel ik van je hield'.

Pagina 14 toont ook de liefde voor dieren, in de vorm van een hondje. Het beeldje staat op de dierenbegraafplaats in Zandvoort, ernaast een hart met de tekst 'Crazy, mijn allerliefste maatje'. Een andere vorm van liefde, barmhartigheid of naastenliefde, vinden we niet vaak terug op een begraafplaats. Des te mooier is het beeld hiernaast, dat de barmhartige samaritaan of 'een werk van liefde' voorstelt. Het siert het graf van de in 1912 jong overleden arts Henri J. Moojen, op de algemene begraafplaats Kleverlaan in Haarlem. Foto's Bert Pierik

Eetcultuur bij begrafenissen

Anno 2021 is het in Nederland een komen en gaan van culinaire trends en tradities. Ook bij begraven en rouwen zijn er veranderingen in de eetcultuur. Hoe ontwikkelde de funeraire eetcultuur zich?

Sommige gewoonten bij begrafenissen blijven vertrouwd. Zoals het kopje koffie, ook wel 'bakje troost' of 'bakje pleur' (een kopje tranen) genoemd. Beide benamingen zijn nauw verwant aan dood en verdriet – *pleur* komt van het Franse *pleurer*, huilen. Bij ons werd dit bakje troost eeuwenlang geserveerd in zwart rouwservies, met grote brokken zwarte kandijnsuiker.

Rouwservies

In de 19de eeuw werd het in Nederland een traditie om bij begrafenissen koffie of thee te serveren in speciaal daarvoor bestemd zwart, soms donkerbruin, servies dat bescheiden was gedecoreerd.

Het eerste rouwservies kwam uit Engeland. Dit Black Basalt-servies is in 1768 ontwikkeld door de jonge, getalenteerde pottenbakker Josiah Wedgwood. Hij gebruikte daarvoor gekleurde klei uit de graafschappen Dorset en Devon. Omdat het servies poreus was, werd het vanbinnen geglazuurd, om lekken te voorkomen. Wedgwood leverde zijn serviezen niet alleen aan het Engelse hof, maar ook aan kastelen, landhuizen en borgen. Zijn rouwservies werd een statussymbool. Het zwart contrasteerde mooi bij de blanke huid van de adellijke dames.

Zoete en zoute krakelingen aan een standaard. De krakeling stond symbool voor het eeuwig leven.

De trend van het rouwservies waaide over naar Nederland en het werd ook hier in borgen en herenhuizen gebruikt. In de negentiende eeuw werd het gemeengoed voor mensen met een ruime beurs. Het maken van een rouwservies werd al snel nagevolgd. Fabrikanten gebruikten behalve aardewerk ook geperst zwart glas, dat aanzienlijk goedkoper was.

Een bekende Nederlandse producent was Petrus Regout in Maastricht. Een dergelijk servies bestond meestal uit

Zwart rouwservies en poffer (cake in tulbandvorm) met blauw maanzaad. Op grafzerken in Groningen en Friesland vindt men nog weleens een papaverbol of slaapbol afgebeeld. In de 19de eeuw werd in Groningen veel blauw maanzaad verbouwd. Op rouwgebak kalmeerde dit de ziel en bracht het troost. Foto Dennis A. Tjak

vier of vijf onderdelen: thee- en/of koffiepote, melkkan, suikerpot en een spoelkom of roomkom. De serviezen waren kostbaar, en niet iedereen kon zich er een veroorloven. Zo rouleerde vaak één zwart rouwservies in een dorp of buurtgemeenschap.

Rouwmaaltijd

Zeker op het platteland bestonden in de negentiende eeuw nog eeuwenoude rituelen rondom dood en begrafenissen, zoals het waken bij een stervende. Degenen die de stervende verzorgden, werden op hun beurt ook verzorgd. Zo kregen ze pannetjes soep of een versgebakken brood van de burens, soms rijst met grauwe erwten, boekweitmeel, zwarte krentenpoffers of trommelkoeken met stroop. Na het overlijden was het een burenplicht om de begrafenismaaltijd te verzorgen. Bij de plaatselijke bakker werden speciale koek- en gebaksoorten als krakeling, pleverkoek (eierkoek), cake en rouwbeschuit besteld. Zoals we beschuit met muisjes bij een geboorte kennen, zo werd ook beschuit gegeten bij een begrafenis.

Bij een begrafenis moest er altijd behoorlijk gegeten en gedronken worden. Immers, om er een bij te wonen was men te voet, in een koets of trekschuit uren, soms dagen onderweg. Eenmaal aangekomen bij de rouwende familie, konden de gasten vanwege de lange afstanden niet meer dezelfde dag terug. Dus werd er voor een slaapplek gezorgd en was een rijke maaltijd een belangrijk onderdeel van het begrafenisritueel. Gewoonlijk waren er veel familieleden aanwezig, en dus veel monden te vullen. Ook hier was het de taak van de naaste burens om voor de rouwmaaltijd te zorgen. Zo kreeg de familie de tijd om te rouwen.

Binnen een dorp
rouleerde vaak één zwart rouwservies

De krakeling staat symbool voor eeuwig leven

Begrafenissen of uitvaartdiensten werden ook wel begrafenisfeest genoemd. Het waren momenten dat familieleden elkaar na vaak een lange periode zagen. Zo zaten in sommige streken mannen aan een mannentafel. Onder het genot van een glaasje zwarte rozijnen op brandewijn werden er anekdotes over de overledene verteld. Het bier dat ze dronken, noemde men ook groeuebier of droefbier. Dames weenden aan de vrouwentafel, met koffie of thee en een plakje cake of een krakeling. Soms onder het genot van een licht vruchtenwijnkje.

Brood en gebak

Van de wieg tot het graf horen brood en gebak bij de ijkpunten in het mensenleven. Vooral zoete broden, koek, gebak en beschuit hebben een troostende werking. Zoet gebak werkt verzadigend en neemt het scherpe weg van het rouwen. Bij rouwmaaltijden hebben broden in allerlei variaties altijd een belangrijke rol gespeeld. Denk aan roggebroden, krentenbroden, suikerbroden, beschuitbollen, eierkoeken, krakelingen, duivenkaters en vlechtbroden. Vlechtbroden stammen uit de tijd dat vrouwen hun vlecht afknipten om in het graf te leggen; het haar symboliseerde het lichaam van de vrouw. De broden werden vaak versierd.

Een van de bekendste koeken als begrafenisgebak is de krakeling, een brosse koek in de vorm van een acht. De krakeling staat symbool voor het eeuwige leven. In Friesland wordt de zoete soeskrakeling met fijne suikergrein bestrooid. Daarentegen is de krakeling in het Gelderse Neede krokant en bestrooid met zoutkristallen. Zout symboliseert de tranen, het bittere van de aarde. Hartig broodgebak als de kringel – de zoute krakeling – werd vroeger gebakken in olie, reuzel of ossenwit, zo bleef het langer vers. Kringels werden aan een stok of tak geregen, en waren zo handig te vervoeren. In Limburg herinneren nog velen zich de zachte zwarte pruimenvlaai. En Twente kende de krentenwegge waarvan elke bezoeker een stuk kreeg. Hoe voornamer de overledene, des te langer de krentenwegge.

Grafbezoek en dodenmaal

Wereldwijd trakteert men op zoet gebak bij grafbezoek, en zeker met Allerzielen op 2 november, als men de graven van dierbaren bezoekt. Niet alleen boent en schrobt men het graf van een overleden familielid of vriend, maar men versiert het graf ook met verse chrysanten, de gouden bloemen. De gebogen chrysanten staan in Nederland en in vele andere landen symbool voor de dood en worden alleen gebruikt bij begrafenis en grafbezoek. Voedseloffers bereiden was een oud en wijdverbreid gebruik. De voedseloffers waren bedoeld om de overledenen te voeden en te eren, en hun mondvoorraad mee te geven voor hun verre reis. Brood, gekruiste bollen, doodsbeen-

Kraantjeskoffiekan met pleverkoeken (de Groningse naam voor eierkoeken).

koekjes met of zonder drank werden op het graf gezet. Na de plechtigheid werden deze brood- en koekoffers uitgedeeld aan de armen als dodenmaal. Dergelijke tradities werkten nog lang door. Zo liet een Baarnse dame in 1938 in haar testament opnemen, dat op de dag van haar begrafenis brood aan de armen moest worden gegeven. Ruim 250 gezinnen kregen een krentenbrood van drie pond, terwijl gezinnen met meer dan vijf kinderen ook een wittebrood kregen.

Het overlijden en loslaten van een dierbare is een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in een mensenleven. Troosteten en -drinken kunnen het leed enigszins verzachten.

Carolina Verhoeven

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld

Oproep

Het culinair erfgoedcentrum zoekt voor een komend jaar te verschijnen boek informatie over bijzondere rouwtradities en -rituelen in Nederland. Daarvoor vragen we hulp van de lezers van *Terebinth*. Een bijzonder gebruik is bijvoorbeeld het meenemen van een pak kristalsuiker naar het sterfhuys.

U zou ons een groot plezier doen, als u ons van dergelijke tradities op de hoogte stelt. Vermeld dan a.u.b. ook in welke streek of plaats het gebruik voorkomt, en in welke tijd. Leeft de traditie nog, of kent u die van vroeger? U kunt uw informatie sturen naar bakjetroost@culinairerfgoedcentrum.com

Grafkunstenaar Christine Kortland: liefde voor letters

Haar vader waarschuwde haar destijds: met kunst kun je je brood niet verdienen. Dus ging Christine Kortland moleculaire biologie in Leiden studeren. Later koos ze toch nog voor een opleiding aan de kunstacademie in Rotterdam. Ze ging in de leer bij een letterhakker in Brabant en volgde cursussen letters hakken in Engeland en verschillende cursussen kalligrafie. Want bij letters ligt haar liefde.

Kortland zegde haar baan op het laboratorium op en begon haar eigen zaak. Ze ging van werken met handen en hoofd naar werken met handen en hart – zoals ze het zelf omschrijft. Nu verdient ze alweer twaalf jaar haar brood met het maken van grafstenen. Breed opgevat: ze ontwerpt ze, hakt met de hand alle letters en cijfers en plaatst de stenen op de plek waarvoor ze bestemd zijn. Ze maakt 20-25 grafstenen per jaar, al dan niet in samenwerking met andere kunstenaars. Dat zie je in haar werk, want veel grafstenen, gehakt in Belgisch hardsteen, hebben kleine elementen van ander materiaal: glas, staal, brons of keramiek.

Eigen verhaal

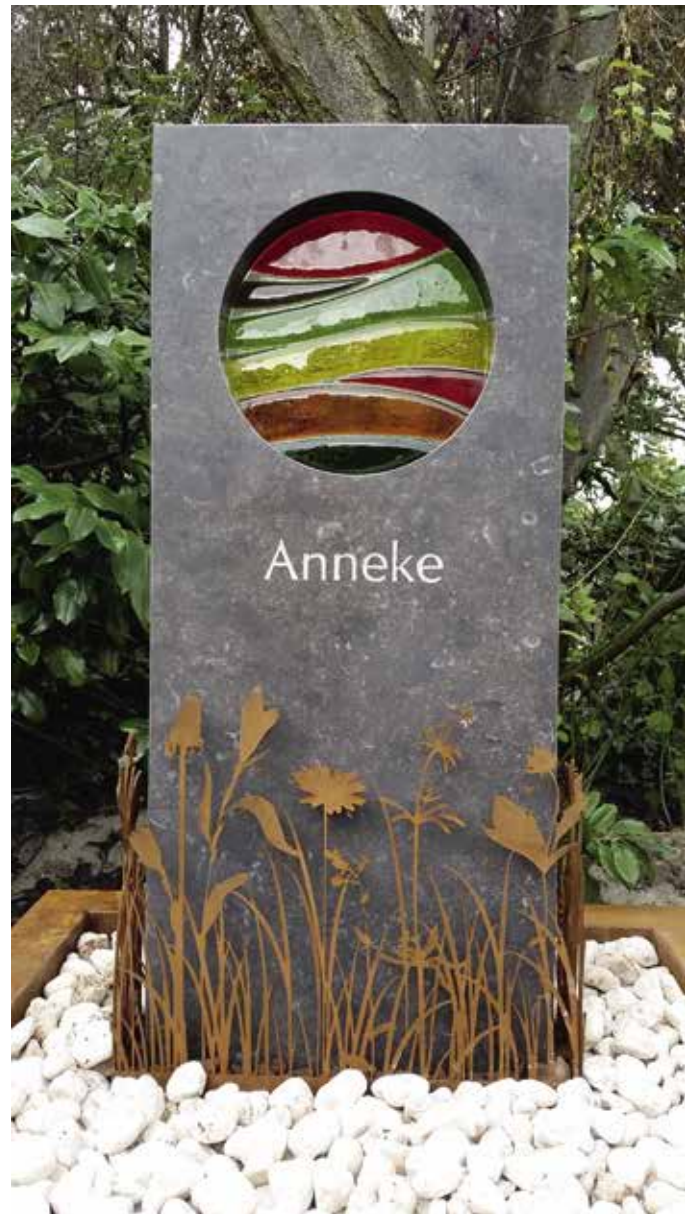
Ze legt het boek met foto's op tafel dat ze ook gebruikt om klanten te laten zien wat er allemaal mogelijk is. Het is begonnen bij een oom. Hij wilde dat ze voor hem een beeld met het ichthus-teken zou maken. Toen hij overleed, vroeg haar tante: 'We hebben ook geen grafsteen, kun je dat beeld combineren met een grafsteen?' En zo is ze verdergegaan.

Elke steen heeft een eigen verhaal: 'Hier heb ik een houtnerf in gehakt, omdat de overledene meubelmaker was.' Mensen typeren de overledene en die woorden hakt ze dan bijvoorbeeld in de zijkant van een zerk, in verheven of in verdiepte letters. Ze hakt niet alleen letters, maar ook vlinders of de naam in het handschrift van de overledene.

Ze werkt vaak samen met een glaskunstenaar die de glasfusion-techniek gebruikt, waarbij gekleurd glas op vensterglas in de oven wordt gelegd. Afhankelijk van de temperatuur versmelten de glassoorten: hogere temperaturen maken het resultaat gladder. Bij een andere foto vertelt ze: 'Deze Anneke hield van tuinieren, vandaar de rand met bloemen in cortenstaal. De kleuren in dit glas hadden een persoonlijke betekenis voor haar. Soms zie je iets terug van de gezinssamenstelling: in het grafmonument van Ria symboliseren de twee pilaren de ouders, terwijl de drie gekleurde schijven staan voor de drie kinderen en hun gezin, die elk ook hun eigen schijf zo ontworpen hebben.'

Veranderingen

Haar voorkeur voor hardsteen heeft te maken met contrast: 'Graniet, dat is de hardste steensoort die er is, daar kan ik niet in hakken. Maar het contrast tussen gepolijste stukken en de letters in graniet is ook niet zo groot.

Typerend voor Kortlands werk is Belgisch hardsteen met een element van gekleurd glas. Hier ook met toevoeging van cortenstaal bloemen. Foto Christine Kortland

Bij Belgisch hardsteen is dat mooier. Het contrast in marmer is er nauwelijks, dan moeten de letters weer worden ingelakt.'

De afgelopen tien jaar heeft Kortland veel zien veranderen: 'De beheerders van begraafplaatsen zijn nog steeds vooral mannen, maar de uitvaartwereld is niet meer hetzelfde. Daar zijn in de afgelopen tien jaar heel veel vrouwen aan de slag gegaan. Het wereldwijde web is ook van invloed, want veel klanten weten mij zo te vinden en niet via uitvaartondernemers. Mensen gaan zelf shoppen en op zoek naar een steen of een kist.'

'Mijn zaak hoeft overigens niet te groeien en ik hoef ook geen grote winkel. Ik heb mijn atelier in de tuin en dat is voldoende, ook goed te combineren met de kinderen. Klanten vinden het fijn dat ze hier zo zitten aan de eet-

tafel. Als ik anderen in dienst zou nemen, dan gaan die de dingen doen die ik zelf graag doe. Nu heb ik er ook alle afwisseling bij: de ene dag ben ik op een begraafplaats bezig, dan ben ik hier aan het hakken, de volgende dag praat ik met mensen en ben ik aan het ontwerpen.'

Kalligrafie

Letterhakkers in Engeland zijn volgens Christine Kortland bijna allemaal kalligrafen die zijn gaan letterhakken, in Nederland zijn steenhouwers letters gaan hakken. Op advies van cursusdocenten uit Cambridge is ze letters op papier gaan tekenen. Dat verbreedt haar technische en artistieke mogelijkheden, want op papier kan ze gedetailleerder werk uitvoeren dan in steen.

Haar eigen kunstzinnigheid ('ik ben handig') lijkt haar minder te verbazen dan het contact met haar klanten: 'Ik vind het zo bijzonder hoe dankbaar de mensen steeds zijn, in dat proces dat ik met ze inga. Een leverancier van standaardgrafstenen spreekt de klanten één keer en dan horen ze op een gegeven moment dat het geplaatst is. Maar mijn klanten betrek ik ook heel erg bij het proces: zij hebben hun gedachten over de overledene, ik help hun ideeën en wensen om te zetten in een mooi ontwerp. Dat meedenken is belangrijk voor mijn klanten, het is goed voor hun rouwproces. Ik vind juist dat heel erg boeiend.'

De in drie stukken gebroken tekstplaat van 'juf Bijlaard'.

Foto Korrie Korevaart

Restauratiewerk

Deze kant van haar werk, is de moderne kunst. Maar ze hakt ook in oude zerken, bijvoorbeeld op het kerkhof rond de Hillegondakerk in Hillegersberg, als er weer een overledene is en er een naam bijkomt. Ze levert meer bijdragen aan oude begraafplaatsen, zoals aan Maria Rust in Rockanje. Daar maakte ze vorig jaar een nieuwe tekstplaat op het graf van 'juf Bijlaard'.

Korrie Korevaart

Jaap van der Veld, lid van de werkgroep Maria Rust, vertelt:

Bijna alle 370 grafstenen op onze begraafplaats kun je gewoon lezen. Op een paar marmeren stenen na: ze zijn versuikerd en de tekst is nauwelijks nog te ontcijferen. Ook de marmeren tekstplaat op het graf van onderwijzeres R.H. Sponhoff-Reijerkerk, overleden in 1915, was onleesbaar geworden. Bovendien raakte de plaat los en brak die later nog eens in drie stukken. Daar was niets aan te restaureren.

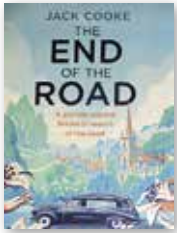
Via het natuursteenbedrijf van Martin Timmerman in Nieuwerkerk kwamen we bij Christine Kortland terecht. Zandstralen vonden we te modern en graveren lukte niet, omdat graveermachines niet alle lettermaten aankunnen. Dus vonden we het prachtig – en ook nog spannend – dat zij die 125 letters met de hand zou gaan hakken. Ze bereidde de zaak grondig voor en haalde ook nog foutjes uit onze reconstructie van de tekst. Vakwerk, hoor. Zo was de tekst ook in 1915: met de hand gehakt en keurig ingelakt.

Sinds de laatste Open Monumentendagen weet iedereen weer waar juf Bijlaard ligt. Het hoofd van de basisschool kwam de gerestaureerde grafsteen op 12 september zelf onthullen, want ze was natuurlijk toch een collega...

De nieuwe tekstplaat die Kortland heeft gehakt voor begraafplaats Maria Rust in Rockanje. Foto Korrie Korevaart

OP WEG NAAR HET EINDE

In *The end of the road* reist de Britse auteur Jack Cooke Groot-Brittannië rond, op zoek naar sporen van de doden. Als vervoermiddel kiest hij een tweedehands lijkwagen die hij ook als slaapplek gebruikt gedurende zijn tocht langs beroemde en bijzondere graven, begraafplaatsen en andere funeraire plekken van herinnering. De dood roept zowel fascinatie als vrees op. Als Cooke tegen het einde van zijn reis naar twee Nederlanders zwaait die met belangstelling naar hem en zijn wagen kijken, vluchten die zo snel als ze kunnen hun camper in. Het is een kenmerkende passage. Toch komt de auteur ook veel mensen tegen die zeer vertrouwd zijn met de dood en hem wegwijs maken.

Funerair toerist

Als funerair toerist waagt Cooke zich meer dan eens buiten de gebaande paden. Zo brengt hij op Highgate Cemetery in London een illegaal nachtelijk bezoek aan het graf van een verre

voorvader, George Wombwell. Deze had in de negentiende eeuw een menagerie, een verzameling exotische dieren waarmee hij rondreisde. Met Wombwell deelt de auteur niet alleen een voorliefde voor reizen, maar ook voor het ongewone. Cooke gaat langs bij, onder veel meer, de urn van Sigmund Freud, een kadavertombe ('alsof je in een open graf kijkt'), het fictieve graf van Dickens-personage Ebenezer Scrooge, een begraafplaats op het terrein van een gevangenis waar terdoodveroordeelden hun laatste rustplaats hebben gevonden en een mausoleum op het eiland Rum dat eruitziet als het Parthenon. In Schotland zwemt Cooke naar een eiland waar zich een afgelegen begraafplaats met een rijke historie bevindt.

Reisleider

Behalve toerist is Cooke reisleider, hij heeft zijn belevenissen tenslotte opgeschreven. De auteur vertelt vele interessante historische verhalen en doet dat op onderhoudende wijze. Maar zoals de meeste reisleiders, zorgt Cooke niet voor erg veel verdieping: de volgende attractie wacht immers. Spijtig is, dat een kaartje ontbreekt waarop de lezer Cookes route kan volgen. En al even jammer is het, dat de foto die voorafgaat aan elk hoofdstuk de tekst ervan nauwelijks ondersteunt of verheldert.

'In de cloud'

Cooke betreurt het verdwijnen van funerair erfgoed, want in de nabijheid van de fysieke overblijfselen van onze voorouders komen hun verhalen tot leven. Maar ook verwijst de auteur naar de negentiende-eeuwse Britse wiskundige Charles Babbage, die heeft geopperd dat de lucht één grote bibliotheek is, waarin voor altijd alles staat beschreven wat de mens ooit heeft gezegd. Oftewel: het verleden spreekt tot ons via zowel woorden als dingen. In *The end of the road* doet de auteur een poging om met woorden het belang van de dingen – funerair erfgoed – duidelijk te maken.

En daarin slaagt Cooke: wie bereid is met hem mee te reizen naar 'the end of the road', komt veel interessants tegen en zal bovendien vaak de behoefte voelen om, nieuwsgierig gemaakt door de levendige vertellingen en beschrijvingen, een eigen zoektocht te starten naar informatie over een besproken locatie of gebeurtenis.

Wouter Schrover

J. Cooke, *The end of the road. A journey around Britain in search of the dead* (London: Mudlark, 2021) ISBN 978-0-00-829470-0, 306 pp., € 21,00, e-book € 13,99.

PURMERENDSE RUSTPLAATS VAN DE GEWONE MAN

Alex Vallentgoed schreef met veel liefde over de geschiedenis van de oude begraafplaats in Purmerend en de mensen die er begraven zijn. Een verademing dat nu eens niet edele heren en dames, maar herbergiers, boeren, arbeiders, en onfortuinlijke vrouwen en kinderen uit de vergetelheid worden gehaald. Vallentgoed zet zich al jaren in voor behoud en herstel van de Oude Begraafplaats aan de Nieuwstraat.

In 1960 vond aan de Nieuwstraat de laatste begrafenis plaats, waarna in de loop der jaren verval intrad. Sinds 2011 houden vrijwilligers zich bezig met het opknappen van de begraafplaats, waarin ze door de gemeente gesteund worden.

(Het bericht dat er in februari jl. attributen, zoals kettingen, van 23 graven werden beschadigd, is in het licht van deze inspanning dan ook dieptreurig.)

Alleen al aan de literatuurlijst valt af te lezen dat Vallentgoed veel informatie heeft verzameld over wie hier begraven liggen. Daarbij kreeg hij steun van nabestaanden, in de vorm van knipsels, foto's en anekdotes – die hij dan ook ruim heeft opgenomen. Sommige afbeeldingen hadden voor de herkenbaarheid wat groter mogen. Wat niet wegneemt, dat het ontroerend is om sommige verkreukelde en gescheurde fotootjes te zien. Naast hun graf het enige dat rest van deze Purmerenders.

Verongelukte kleuters, verbrande zussen, de uitbater van de Bonte Koe, de schoolmeester met een geheim, ze komen een voor een aan bod, soms met hun hele familie. Boeiende verhalen. Die verhalen worden omlijst door een geschiedenis van het begraven in Purmerend, bijzonderheden over steenhouders, grafdelvers en beheerders, informatie uit de begraafregisters

en over de Stichting behoud en herstel Oude Begraafplaats Purmerend. Een erg interessant boekje, waarvan helaas de redactie door 'De Communicatievrouw' geen schoonheidsprijs verdient.

Jenny Mateboer

Alex Vallentgoed, *De mummie van Purmerend*. (Purmerend: Stichting behoud en herstel Oude Begraafplaats Purmerend, 2020). 111 pp., ISBN 978-94-6402-445-6, € 15.

Op 26 april werden Alex Vallentgoed en Jan Kramer, respectievelijk voorzitter en penningmeester van de Stichting behoud en herstel Oude Begraafplaats Purmerend, benoemd tot lid in de orde van Oranje-Nassau. Deze onderscheiding ontvingen zij voor de inspanningen die beiden al ruim twintig jaar verrichten voor het behoud van de begraafplaats.

SIGNALERING

Er verschijnen, zelfs binnen het funeraire domein, te veel boeken om allemaal te recenseren. Een korte vermelding volstaat soms om de potentiële lezer nieuwsgierig te maken. Hierbij een interessant boek van 'de stapel'.

Koninklijke rouwdiensten

Als een rouwdienst op schrift is gesteld, leert die ons iets over hoe men met de dood omging in een bepaalde periode. We kunnen dergelijke liturgieën, en specifiek de preken, zien als immaterieel funerair erfgoed.

Het sober vormgegeven *Koninklijk afscheid* geeft 'de overdenkingen bij de uitvaarten van de koningen, koninginnen en prinsen-gemaal van het Huis Oranje-Nassau'. Die integraal afgedrukte overdenkingen zijn in een brede context geplaatst, met korte biografische schetsen van de overledenen en van de predikanten, en een samenvatting van de uitvaartliturgie.

Van koningin Wilhelmina – eerste vrouw van koning Willem I – (1837) tot en met prins Bernhard (2004). Ruim geïllustreerd.

Jenny Mateboer

David Hakkenberg, met bijdragen van Leon van den Broeke, *Koninklijk afscheid*. (Apeldoorn: de Banier, 2019), 211 pp., ISBN 978-90-8718-083-6, geb. € 29,95.

OOK VERSCHENEN

De herdenking van de begrafenis van Abraham Kuyper op 12 november jl. gebeurde in zeer beperkte kring, en de lezingen waren zonder publiek. Terebinth-voorzitter Bert Lever heeft de lezingen gebundeld in een klein boekje, dus iedereen kan er alsnog kennis van nemen.

Bert Lever (red.), *Abraham Kuyper herdacht. Oud Eik en Duinen, 12 november 2020*. (Bennekom: Uitgeverij Hepar, 2021). 64 pp., ISBN: 978-90-9034-258-0, € 10,- (incl. verzendkosten). Voor bestelgegevens zie de website van de VU: bit.ly/2NG1kKZ

TEREBINTH NIEUWS

GOUDEN TEREBINTH 2022

Alweer zes jaar geleden stelde Terebinth een tweejaarlijkse funeraire prijs in: de Gouden Terebinth. De prijs (duizend euro, te besteden aan een funerair doel; een wisseltrofee en een Terebinth-schildje) werd voor de derde keer uitgereikt in februari 2020. Het Sovjet Ereveld in Leusden was de winnaar, met eervolle vermeldingen voor het Graftrommelmuseum in Veenhuizen en 'den aje kirkhaof' – het oude kerkhof – in Roermond.

Nomineren

Het bestuur heeft een werkgroep samengesteld die de nominatie voor 2022 voorbereidt. Na de bekendmaking van de drie genomineerde kandidaten, zal een jury in januari 2022 de winnaar bepalen. De voorwaarden voor kandidaatstelling / aanmelding komen op terebinth.nl te staan.

In 2020 was de Stichting Sovjet Ereveld in Leusden winnaar van de Gouden Terebinth. V.l.n.r. Pieter van Amerongen en Remco Reiding van de winnende stichting, en Terebinth-voorzitter Bert Lever. Foto Bert Pierik

Zegt het voort: de deadline voor de kandidaatstelling is 22 oktober a.s. Welke persoon, instelling of organisatie heeft zich in 2020 en 2021 dusdanig ingespannen voor behoud en beheer van funerair erfgoed dat die de Gouden Terebinth 2022 verdient? Laat het ons weten!

WEBINAR BIODIVERSITEIT OP BEGRAAFPLAATSEN

Op 21 april organiseerde het Platform Funerair Erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een digitale bijeenkomst over biodiversiteit op begraafplaatsen, voor ruim driehonderd deelnemers. Centraal stond de vraag: wat kunnen begraafplaatsen doen voor bevordering van de biodiversiteit? Geen eenvoudige kwestie, ook al omdat ze rekening moeten houden met hun begraaffunctie, met hun bezoekers en vaak ook met de prachtige, oude grafmonumenten die er op het terrein staan. Conclusie van deze middag: begraafplaatsen hebben, als *stepping stones* voor plant en dier, als groene oases, bij bevordering van de biodiversiteit een bijzonder nuttige functie in stad en land – een functie die meer uitgebuit kan worden.

Foto Eward Timmerman

Na een kort welkomstwoord van Bert Lever, voorzitter van de stuurgroep van het Platform Funerair Erfgoed, lieten vijf sprekers hun licht schijnen over de relatie tussen begraafplaatsen en biodiversiteit.

Albert-Erik de Winter gaf een breed overzicht van wat er aan natuur op begraafplaatsen is te vinden. Dodenakkers hebben dezelfde kernfunctie, maar geen enkele begraafplaats, geen enkel kerkhof is hetzelfde: in of buiten de stad, op zand of in de polder, met een steeds andere bodemsamenstelling etc. Overdag én 's nachts is het een foerageerplek of een schuil- en broedplaats voor uiteenlopende diersoorten, zoals vogels (van goudhaantje tot slechtvalk), dassen, reeën en wilde bijen. Het plantenleven is er divers. De variatie gaat van korstmossen, via paddenstoelen tot stinzenplanten en van jonge coniferen tot heel oude en vaak bijzondere bomen.

Ecoloog Laurens Sparrius weet veel van korstmossen. Hij vertelde over de circa 150 soorten die met name op steen voorkomen (en dus op begraafplaatsen), zoals het bleek dijkzonnnetje op leisteen en basalt.

Matty Berg besprak de rijkdom aan bodemdierpjes (zoals tweestaarten en wortelduizendpoten), die bijdragen aan een goede drainage. Begraafplaatsen – als plekken met veel rust – kunnen het leven van bodemdieren (kwetsbaar en langzaam levend) stevig stimuleren.

Eward Timmerman gaf een aantal praktische tips om de natuurwaarden van begraafplaatsen te versterken. Eenvoudige beheermaatregelen ('later maaien' alleen al) kunnen tot een veel natuurvriendelijker resultaat leiden.

Leon Bok tot slot legde uit, hoe cultuur en natuur op begraafplaatsen vaak met elkaar in conflict komen, zie de boom die dwars door het fraaie

hekje van het grafmonument heen groeit. De kunst is om kunst én natuur allebei zoveel mogelijk de ruimte te geven.

Op de site van de RCE (cultureelerfgoed.nl), onder Platform voor Funerair Erfgoed, kunt u het webinar terugkijken.

WEEKEND VAN DE BEGRAAFPLAATS 28-30 MEI

De begraafplaatsen die deelnemen aan het Weekend van de Begraafplaats zoeken hun heil nu vooral in individuele wandelingen: veel deelnemers sturen de bezoekers op pad met een beschrijving (op papier of digitaal) rond het thema 'Begraafplaatsen: vol liefde'.

Zie de site weekendvandebegraafplaats.nl voor het laatste nieuws.

THEMADAG: BEGRAVEN IN MONTFERLAND 25 SEPTEMBER

De themadag in 's Heerenberg, over begraven in Montferland, vindt plaats op zaterdag 25 september a.s. Donateurs en niet-donateurs kunnen zich tot uiterlijk 15 september a.s. aanmelden via bureau@terebinth.nl (of via tel. 06 2417 3646). Het programma staat in detail op de website en op de facebookpagina van Terebinth. Meld u zich zo spoedig mogelijk aan, dan laten wij u in september persoonlijk weten of de themadag doorgaat of niet. De kosten zullen rond de € 20 euro bedragen, maar wacht a.u.b. met betalen.

HERUITGAVE OVER DE GROENE ZODEN 1

Deel 2 van de serie *Over de groene zoden*, vorig jaar verschenen, is nog steeds verkrijgbaar. Vanwege het succes van deze bundel met 24 wandelingen over Nederlandse begraafplaatsen is besloten om een bijgewerkte heruitgave van deel 1 (uit 2015) te publiceren, met 23 wandelingen op andere begraafplaatsen. Tot 1 juli kan iedereen intekenen voor de speciale prijs van € 12,70 euro per stuk (exclusief verzendkosten). Bij voldoende intekening verschijnt *Over de groene zoden* deel 1 begin september.

Intekenen kan via een mail aan bureau@terebinth.nl.

LINTJE VOOR KORRIE KOREVAART

Het heeft Zijne Majesteit behaagd om, aan de vooravond van zijn verjaardag, Korrie Korevaart te benoemen tot lid in de orde van Oranje Nassau. Dat is hoogst eervol en het was een complete verrassing voor Korrie. Zij werd, zoals dat gaat, met een smoes naar de Hooglandse kerk in Leiden gelokt. De versierselen werden haar opgespeld door haar echtgenoot, want vanwege de geldende maatregelen moest de burgemeester afstand houden.

Willem van der Molen speldt Korrie Korevaart de versierselen op.
Foto Mike van Bemmelen

Onder veel meer werd Korrie onderscheiden vanwege haar tomeloze inzet voor funerair erfgoed. In haar geboorteplaats Rockanje heeft zij ervoor gezorgd dat de historische begraafplaats Maria Rust gered werd van de verloedering en op de gemeentelijke monumentenlijst werd geplaatst. Ze is nog steeds actief betrokken als vrijwilliger bij deze begraafplaats. Als bestuurslid van de stichting Terebinth en redactielid van het tijdschrift *Terebinth* vertoont ze eenzelfde inzet. Denk alleen al aan haar recente inspanningen voor behoud van het RK kerkhof in Naaldwijk en haar verslaglegging daarover. We feliciteren Korrie van harte met deze koninklijke onderscheiding!

Jenny Mateboer

POSITIEF ADVIES MONUMENTENCOMMISSIE RK BEGRAAFPLAATS IN NAALDWIJK

In vervolg op het nieuws in het maartnummer over de katholieke begraafplaats aan de Dijkweg in Naaldwijk, kunnen we melden dat de gemeente Westland de aanvraag voor de aanwijzing als gemeentelijk monument in behandeling heeft genomen, zodat de begraafplaats nu voorbeschermd wordt.

Bovendien heeft de Monumentencommissie eind april een positief advies uitgebracht aan het College van B en W. Zij vindt dat dit stukje vol Naaldwijkse historie het behouden meer dan waard is. Hopelijk laat het parochiebestuur zich overtuigen om in een goede samenwerking niet alleen de Voorhof, maar ook het eigenlijke kerkhof te behouden en te restaureren. Voor de laatste ontwikkelingen: rkb.nl.

In deze columns neemt Koo Brandon Bravo uit Groningen, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed. Welke rol spelen sociale media? Hoe kijken haar leeftijdgenoten naar begraafplaatsen? Leeft funerair erfgoed online? En hoe ziet de toekomst voor funerair erfgoed eruit? Een frisse wind waait door erfgoedland.

Liefde en Hope op de begraafplaats

Schrijven over liefde op de begraafplaats is eigenlijk vrij makkelijk. Er zijn namelijk veel verschillende vormen van liefde te vinden. Een begraafplaatsbeheerder met liefde voor het vak, of de liefde van nabestaanden of vrijwilligers die hun tijd (en dus liefde) investeren in allerlei klusjes op de begraafplaats. Wat ik echter niet verwachtte: dat ik letterlijk Liefde op een begraafplaats zou zien.

Wie mij kent, weet dat ik behalve op begraafplaatsen ook dol ben op katten. Zo plaats ik graag foto's van mijn katten op Instagram en volg ik accounts die hetzelfde doen. En zo zag ik vorig jaar Liefde op de begraafplaats verschijnen. Liefde en Hope, twee Leidse katten die wel eens uitgelaten worden op een begraafplaats.

Annelaure Cazin ([instagram.com/lautje_tautje_liefde_hope](https://www.instagram.com/lautje_tautje_liefde_hope)) vertelt, dat haar katten binnenkatten zijn en dat ze op zoek was naar een wandelplek waar geen honden waren. 'Ik zelf vind begraafplaatsen, vooral oude zoals de Groenesteeg in Leiden, erg rustgevend en romantisch. In de hele Leidse binnenstad is dit volgens mij de meest romantische plek. Het voelt een beetje als iets uit een Dickens-verhaal.'

Het uitlaten van katten blijft een uniek gezicht en de foto's van Liefde en Hope op begraafplaatsen geven die plekken zelf een beetje liefde en hoop. Misschien lijkt het wat suf dat ik hier een column aan wijd. Maar als je bedenkt hoeveel binnenkatten er zijn in grote steden en hoe groot de behoefte is, zeker het afgelopen jaar, om een wandeling te maken, dan is dit iets waar je, bijvoorbeeld als begraafplaatsbeheerder, gebruik van kan maken.

In mijn eerdere columns, maar ook in het rapport van de LOB over de toekomst van de begraafplaats, wordt ingegaan op het gebruik van sociale media. Katten zijn bij uitstek 'Instagram-waardig' en foto's van katten op begraafplaatsen verwachten de meeste mensen niet. Het toont ook weer eens een ander beeld van begraafplaatsen.

Daarnaast liggen er soms ook kattenliefhebbers op begraafplaatsen waarbij de liefde zover gaat dat zij een kattenmonument laten plaatsen. Misschien zijn we niet zo ver van de Egyptische cultuur verwijderd als we soms denken. De liefde voor katten (en natuurlijk ook andere huisdieren) gaat diep. Of we ze nu laten wandelen over, laten plaatsen op, of meenemen in een graf.

Liefde. Foto Annelaure Cazin

Hera-project

Door liefde verbonden: de Syrisch-orthodoxe begraafplaats in Glane

Het Europese Hera-project onderzoekt hoe migranten en hun nabestaanden mede vormgeven aan het funeraire erfgoed. In deze rubriek belichten we de situatie in Nederland. Deze keer: de Syrisch-orthodoxe begraafplaats in Glane, Overijssel.

Wie de toegangspoort van het Syrisch-orthodoxe Sint Ephrem-klooster te Glane passeert, proeft het Midden-Oosten qua uiterlijk, sfeer en omgangsregels. Pater Sait Cakici, gehuld in een Syrisch kloostergewaad, verwelkomt me. Hij vertelt over de begraafplaats die bij het klooster ligt. Ook gaat het over de religieuze en culturele gebruiken rondom de dood. Voor de transnationale gemeenschap van de Syrisch-orthodoxen betekent het, dat zij tot op zekere hoogte willen vasthouden aan de eigen tradities. Tegelijkertijd heeft al dan niet bewust een bepaalde mate van aanpassing aan de gesecculariseerde Nederlandse cultuur plaatsgevonden.

Leden van de gemeenschap worden niet meer in het thuisland begraven, zoals bijvoorbeeld vanuit Duitsland nog wel volop gebeurt. Overledenen van de eerste generatie, die in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw als vluchtelingen en gastarbeiders naar Nederland kwamen, hebben in Glane hun laatste rustplaats gevonden. Pater Sait stelt dat eeuwige grafrechten meer op traditie dan op religieuze motieven gebaseerd zijn. Wel worden de overledenen met hun gezicht naar het oosten begraven als symbool van het geloof in de opstanding, 'wanneer Jezus uit het Oosten zal komen'.

Citaat in het boek op het graf: 'En een ieder die leeft en in mij gelooft zal niet sterven in eeuwigheid' – Johannes 11:26. De teksten zijn in het Nederlands en in de moedertaal.

Voortleven in beeld en gedachten

Teksten op de graven zeggen veel over hoe de nabestaanden de overledenen willen herdenken. Ten eerste staan op bijna elk graf de details over de overledene in twee talen vermeld: in het Nederlands en in de moedertaal. Het onderstreept de dubbele identiteit van de Syrische Nederlanders. Daarnaast stelt een familielid dood en lijden vaak in een religieus perspectief. In andere gevallen benadrukt de tekst dat de levenden en de doden altijd door liefde verbonden zullen zijn. Ook al is een vriend of familielid overleden, de sociale relatie en de band die je met de persoon had, blijven door het menselijke voorstellingsvermogen aanwezig, net als de sociale rollen die je ten opzichte van elkaar inneemt. Als dit nog te abstract klinkt, dan maken bijgaande foto's aspecten ervan concreet.

Over die sociale rollen valt nog iets meer te vertellen, naar aanleiding van de foto links, waar een kruisje op staat met de woorden 'opa Hanna'. Voor het kleinkind blijft Hanna Jolo zijn/haar opa, diens sociale rol overstijgt zo de dood. Het interessantste aspect van deze foto's is echter de kerst- en paasversiering die op de graven is neergezet. Dit soort

'Opa Hanna' vervult ook na de dood nog zijn sociale rol in de familie.

Levenden en doden blijven door
liefde verbonden

versiering was begin april op meerdere graven te zien, niet enkel op deze twee. De versiering drukt uit, dat de doden nog steeds onderdeel zijn van de christelijke samenleving. Doordat vrienden en familie de graven bezoeken en versieren, nemen de doden in hun beleving nog steeds deel aan de feesten. Hoewel ze biologisch gezien dood zijn, maken ze in sociaal opzicht nog deel uit van de gemeenschap.

Een laatste bijzondere manier van het voortzetten van een sociale rol tijdens het leven na de dood, is te vinden in de crypte onder de kerk. Hier is bisschop Julius Yeshu Çiçek, de eerste Syrisch-orthodoxe bisschop in West-Europa, bijgezet. Bij hoge uitzondering mocht zijn lichaam gebalsemd worden, waarna het tijdens de uitvaartmis op een stoel en met een bisschopsstaf en kruis in zijn handen door de menigte is rondgedragen, zoals het gebruik is. Hij is in deze zittende positie gekist en in de crypte geplaatst. Dit is een uiting van respect, status en verhevenheid, die voortduurt na het overlijden.

Overledenen worden met hun gezicht naar het oosten begraven

Andere belevingswereld

Sommige zaken zijn vanzelfsprekend. Voor pater Sait hoort een goede zorg voor het lichaam van de overledene hierbij, waaruit liefde en respect blijken. Hij vertelt in deze context over een katholieke vrouw die overleed terwijl haar familie over allerlei landen verspreid was. Omdat niemand daarom voor het graf kon zorgen, is zij toen gecremeerd en is haar as uitgestrooid. Crematie ziet pater Sait in zo'n situatie als een noodzaak. In zijn gemeenschap is crematie echter niet bespreekbaar, omdat die geen respect, dat blijkt uit de zorg voor het lichaam, met zich meebrengt. Het lijkt eerder gezien te worden als een vorm van verwaarlozing. Dit komt ook voort uit het geloof in de opstanding van het lichaam op de dag des oordeels, en uit de liturgische gebeden voor de ziel van de overledene, die dan nog op een zekere manier verbonden is met het lichaam. De kijk op crematie is een voorbeeld van een groot verschil in belevingswereld tussen de Syrisch-orthodoxen en het gros van de Nederlanders.

Een ander voorbeeld is het euthanasievraagstuk, dat in Nederland een steeds terugkerend thema in het publieke debat lijkt te zijn. In de Syrische gemeenschap heeft niemand tot nu toe zelfs maar gevraagd om euthanasie. Hier heerst het idee dat de overledene bij het sterven een engel ziet. Wanneer deze engel komt, is een zaak van God. In deze context vertelt pater Sait twee sprekende verhalen over hoe mensen zijn meegenomen door deze engel, die volgens de verhalen geen symbool is, maar echt. In een van de verhalen trok de engel zelfs letterlijk de moeder van een stervende vrouw bij haar dochter weg, omdat ze haar maar niet los kon laten. De engelen kunnen dus in deze wereld handelen. Uit dit wereldbeeld volgt logischerwijs dat euthanasie niet aan de orde is.

Syrisch-orthodoxen willen deels vasthouden aan de eigen tradities

Aanpassingen

Met andere zaken wordt heel soepel omgegaan. Toen de gemeenschap net bestond, werd bijvoorbeeld het Syrische gebruik voortgezet om de nabestaanden tot een week lang aan huis te condoleren, maar om praktische redenen wordt nu enkel bij de uitvaart gecondoleerd. Ook de praktijk dat elke gelovige een eigen graf heeft, hetgeen teruggaat tot het Concilie van Nicea uit 325, bleek

De paasversiering op dit graf laat zien, dat ook de doden deel uitmaken van de gemeenschap: zij vieren de feesten mee.

niet te handhaven. Op de begraafplaats is nu een nieuw gedeelte aangelegd, maar iets kleiner dan de oorspronkelijke begraafplaats, juist met het doel om meerdere kisten boven elkaar in hetzelfde graf te begraven. Familieleden mogen met zes in één graf begraven worden, en in een gezamenlijk graf dat niet voor familie bestemd is, geldt een maximum van vier. Het nieuwe gedeelte is aangelegd, omdat er steeds meer mensen vroeger in Glane begraven te worden; voor een andere manier was er simpelweg geen ruimte.

Uit de kerst- en paasversieringen blijkt dat de overledenen bij het vieren van de christelijke feesten niet vergeten worden. Ook andere gebruiken worden in ere gehouden, zoals het in zittende houding begraven van de bisschop. We zien dat er uit praktisch oogpunt zeker ruimte is voor aanpassing aan de Nederlandse samenleving, maar niet als die ingaat tegen het wereldbeeld dat is meegenomen uit het thuisland en hier is blijven bestaan.

Alissa Kivits

Radboud Universiteit / Rijksuniversiteit Groningen

Gebaseerd op een eigen paper uit juni 2019

Restauratie begraafplaats Zusters van Liefde te Tilburg

Voor de plaquette met de namen van de zusters staat deze engel. Hier getoond voor de restauratie: zowel de engel zelf als zijn instrument zijn danig aangetast.

De teksten op de stenen waren niet meer goed leesbaar.

De Nederlandse provincie van de Congregatie van de Zusters van Liefde heeft de kloostertuin en de begraafplaats in eigendom, beheer en onderhoud. Na overleg over de staat van de begraafplaats, gaf de Nederlandse provincie Atelier Lamier de opdracht om deze in zijn geheel aan te pakken. Dat hield in: funderingen opnieuw uitlijnen en plaatsen, de beeldengroep van de calvarie-

In het centrum van Tilburg ligt aan de Oude Dijk 1 het kloostercomplex van de Zusters van Liefde van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid. Daar, in de Tilburgse kloostertuin, ligt ook een eigen begraafplaats. De graven van de oorspronkelijke begraafplaats uit 1929 zijn verplaatst naar de tweede begraafplaats, die in 1938 is aangelegd en nog steeds dienst doet. De plek van de eerste begraafplaats wordt nog aangeduid met een calvarieberg.

Sinds kort heeft Atelier Lamier Gedenksteden, een bedrijf bestaande uit negen vakmensen, hier een contract voor de verzorging van de grafmonumenten. In verband met een aantal bijzettingen werd Atelier Lamier gevraagd langs te komen. Toen de vaklieden over de begraafplaats liepen, viel hen op dat deze wel wat zorg en aandacht kon gebruiken. De grond was hier en daar verzakt, de stenen waren beschadigd en de teksten op de stenen niet goed leesbaar. Het Tilburgse moederhuis zal de laatste plaats zijn waar Zusters van Liefde wonen en begraven worden. Nadat de laatste zuster is overleden, zal de begraafplaats nog zo'n twintig tot vijftig jaar intact blijven.

Maria onder het kruis. De beelden op de calvarieberg zijn ter plekke gerestaureerd.

berg opknappen, en alles wat ontbrak weer herstellen. De ongeveer driehonderd monumenten op de begraafplaats bevatten elk vier namen; aan beide zijden ervan liggen twee zusters begraven. Alle stenen en letterplaten – uitgezonderd de beelden van de calvarieberg – zijn naar de werkplaats getransporteerd, een hele klus. Daar zijn ze schoongemaakt, een 23-tal stenen die te slecht waren is vervangen, de rest is hersteld en verlijmd. Van de opschriften is de lak verwijderd, het opschrift opnieuw ingekleurd en voorzien van een nieuwe laklaag, waarna de stenen opnieuw geschuurd en gezoet konden worden.

In de werkplaats van Atelier Lamier worden stenen en beelden schoongemaakt.

De beelden van de calvarieberg zijn ter plekke opgeknapt, omdat die te groot waren om te demonteren. Dit hebben we in samenwerking gedaan met Klooster & Beeld, een bedrijf dat zich bezighoudt met de restauratie van buitenbeelden. Klooster & Beeld heeft de beelden schoongemaakt, de slechte stukken eruit gehaald en nieuwe stukken toegevoegd. Alles is opnieuw gecoat, zodat er weer een beschermlaag op zit. De beelden hebben nieuwe aureooltjes gekregen, en de engel een nieuwe loftrumpet.

De gerestaureerde beeldengroep op de calvarieberg.

De restauratie heeft alles bij elkaar drie maanden geduurd. Er was geen gedetailleerd archief van de begraafplaats, maar nu is alles goed digitaal beschreven en gearchiveerd. Om de puntjes op de i te zetten, is als laatste het gras tussen de graven opnieuw ingezaaid. Dankzij deze werkzaamheden is de begraafplaats weer net zo fraai als de rest van de kloostertuin.

KitLing Jordens / Foto's Atelier Lamier

Overzicht van de in fraaie staat herstelde kloosterbegravingen.

UIT HET VELD / JOLANDA JANSEN-PETERS

In deze rubriek vertellen mensen uit het veld over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Jolanda Jansen-Peters, die beheerder is van het RK Kerkhof in Brummen.

Misschien zit het in de familie: een oom van haar was beheerder in Steenderen, een achterneef in Dieren, en haar vader begon hier in 1980 als beheerder. Zijn eerste klus was van alle overledenen de rechthebbenden te zoeken: 'Mijn vader heeft alles gereconstrueerd en wij hebben nu thuis een keurige kaartenbak. Na 25 jaar nam ik het stokje van hem over. Ook voor mij is het vrijwilligerswerk, naast mijn baan als verpleegkundige. Het mooie van beheerder zijn, dat is het contact met mensen. Bij de begrafenis verwelkom je de familie, je loopt vóór en

verzorgt de begrafenis ook fysiek, want er is hier geen grafliift. Dat zijn beheerderstaken.' Jolanda Jansen zegt vaker op deze stralende middag, waar het om gaat: 'De menselijke maat.'

Taart

Kost het veel tijd? 'Administratief gezien zo'n twee uur per week, plus nog ander schrijfwerk. Daarbij komen dan acht tot tien begrafenis per jaar, plus bijzettingen. Ik schoffel ook, met mijn man. Het is mooi om het samen te doen, omdat dit kerkhof je allebei veel zegt: je voelt je op deze plek altijd heel senang, je kent de mensen. Het zijn ook echt de Brummense families die hier begraven zijn: Sloot, Elshof, Jansen...' Nuchter constateert ze: 'De een staat op zaterdag in de voetbalkantine, en dit is mijn vrijwilligerswerk. Zo ben ik opgevoed, je moet

maatschappelijk iets nuttigs doen. Gelukkig hebben we twee keer per jaar een klusochtend, met ongeveer vijftien vrijwilligers. Een rechthebbende in Enschede sponsort de taart bij de koffie. Gezellig, met veel saamhorigheid, en soms huilen we ook wel eens samen. Zonder hulp kun je dit beheer niet doen.'

Welvoorzien

Het speelveldje van de school is de reserveruimte: 'Maar ik geloof niet dat ik het nog ga meemaken dat we dat in gebruik nemen. Graven die geruimd zijn, gebruiken we voor nieuwe graven van één diep. Graven met twee inlages komen nu achteraan te liggen, omdat daar makkelijker dieper te graven is. Bij het strooiveld staat het kruis dat op het voormalige kerkgebouw stond.' Echt oude graven – zonder rechthebbenden en waarvoor niet

Het demobilisatie-insigne.

meer betaald wordt – komen weer terug in haar beheer: ze zijn 'perpetuum'.

'Ik beoordeel of ze een toegevoegde funeraire waarde voor het kerkhof hebben. Ongeveer 20-25 graven zijn perpetuum. Hun onderhoud komt ten laste van de parochie. Ook dat ene oorlogsgraf hoort hier, en daar zorgen we dus ook voor, net als voor de oudste grafsteen, uit 1885.'

De foto nemen we bij het graf van haar vader, die in 2018 overleed. Zijn steen is voorzien van een demobilisatie-insigne, dat laat zien dat hier een Indiëveteraan ligt. 'Ja, bij zijn uitvaart heb ik voorgelopen, ik kon hem wegbrengen zoals hij al die jaren de mensen heeft weggebracht. In de buurt van zijn graf ligt veel familie. We maken er wel grapjes over: we willen hier eigenlijk een 'Peterslaantje' van maken, met een bordje.' Het is haar winkel, met veel aandacht voor de menselijke maat. En nog nooit zagen we zo'n welvoorzien schoonmaakspullenkastje op een begraafplaats, compleet met nagelborstel...

Korrie Korevaart

Jolanda Jansen-Peters bij het graf van haar vader.

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitaire markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 35 (2021) 2 / ISSN: 1382-5259. Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo, Korrie Korevaart, Jenny Mateboer (eindredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur). Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Liesbeth Vermeulen.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl

f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulieren (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50; bedrijven / instellingen € 80; bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archieffoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.